

L'illuminador Lleonard Crespí, un artífex polifacètic de la València baixmedieval

Francesc Granell Sales
Universitat de València

RESUMEN

Lleonard Crespí, fill de Domènec Crespí, qui va il·luminar *El Llibre del Consolat de Mar*, fou un il·luminador important de la València baixmedieval. Concretament, està documentat durant trenta-set anys (1422-1459). L'article analitza les diverses facetes professionals de Lleonard Crespí: la il·luminació de manuscrits i altres tasques que hagué d'exercir. Les institucions valencianes més considerables, com la monarquia, el contractaren per enllestir llibres valuosos. No obstant això, algunes institucions el designaren perquè realitzara tasques pictòriques. La naturalesa de tots aquests encàrrecs dilucida certs aspectes sobre la valuosa consideració de Lleonard Crespí.

Palabras clave: Lleonard Crespí / il·luminació / baixmedieval / València

ABSTRACT

Lleonard Crespí, son of Domènec Crespí, who illuminated El Llibre del Consolat de Mar, was an important illuminator of the Late Medieval period in València. He has specifically been documented for thirty-seven years (1422-1459). This paper analyzes the various facets of Lleonard Crespí's work: the illumination of manuscripts and the other crafts that he had to fulfill. The most powerful valencian institutions, like the monarchy, hired him to make luxurious books. But some institutions chose him to make pictorial works. The nature of all these orders elucidates several aspects about Lleonard Crespí's valuable consideration.

Keywords: Lleonard Crespí / illumination / Late Medieval / València

ELS IL·LUMINADORS VALENCIANS I LLEONARD CRESPI

La conquesta cèlebre del rei Jaume I va suposar la instauració d'una religió a la ciutat del Túria, el cristianisme. Les societats medievals estaven dominades i impregnades per la religió fins les íntimes fibres i aquesta havia de saciar les pròpies necessitats de la població; d'entre elles, les cerimònies litúrgiques, les quals demandaven la confecció de nous llibres. Missals, breuaris o bíblies eren els més sol·licitats. No obstant això, es conserven poques notícies del món librari vers els primers anys de formació del Regne de València. Haurem d'esperar gairebé un segle, fins el segon terç del XIV, per advertir noms d'il·luminadors documentats, com Bernat Rainieri, Jaume Badostany, Salvador Roda i Bertran Folquer. Únicament en l'apel·lació d'aquests com a il·luminadors rau l'interès històric de la documentació, atés que cap document referencia a un treball d'il·luminació.

Hi ha més documentació d'il·luminadors a partir del darrer terç de la centúria. El gust per la literatura i l'art de Pere IV (1336-1387), Joan I (1387-1396) i Martí I (1396-1410) condicionaren

el món de la miniatura valenciana fins al tombant del segle XV i va propiciar un reconegut auge. Aqueixa efemèride va coincidir amb el creixement de la ciutat, que s'inicià durant de la dècada dels setanta; quan la labor de la indústria, la recerca de nous mercats de consum i la participació activa de l'artesanat van ser els fets causants de la puixança econòmica. Llavors, els encàrrecs o pagaments d'obres libràries s'estipulaven en les actes de cada institució o, també, es formalitzaven a través de documents notariais, del Consell Municipal per a encàrrecs de la ciutat de València o de l'òrgan competent de la monarquia. Es firmava l'acta d'encàrrec o pagament davant el notari, i, seguidament, l'il·luminador havia de buscar el model que anava a copiar en el manuscrit, o per contra, seguir les indicacions del client.

Aleshores, s'obrí una etapa en la il·luminació valenciana, on la família dels Crespi va jugar un paper cabdal. Originaris d'Altura, encara que treballaren a la ciutat de València, els Crespi aglutinaren gran part dels encàrrecs del món librari fins les primeres albors de la impremta, vers l'any 1474.¹ Dues circumstàncies ho determinaren: la pràctica de cadascun dels oficis libraris –il·luminador, enquadernador, copista i botiguer– per part dels membres de la família dels Crespi, en ocasions advertits tots en un sol membre; i la preponderància de Domènec Crespi en la comunitat artesanal valenciana. Preponderància adduïda per la bona consideració que gaudia entre les institucions valencianes. A ell es deu la il·luminació del *Llibre del Consolat de Mar* [fig. 1], encàrrec d'una ostensible significació, ja que enaltia el nom de la ciutat

1 En l'època del Renaixement, aplegada ja la impremta a terres valencianes, la majoria de llibres seran impresos. No obstant, la il·luminació no desapareixerà: estarà reservada per als còdexs més luxosos. Així, quan una impremta volia posar en venda una obra luxosa seguia contractant als il·luminadors que treballaven en els còdexs de la Seu valenciana. ALEIXANDRE TENA, F.: "La il·lustració del llibre valencià en el Renaixement" en AGUILERA CERNI, Vicent (dir.): *Història de l'Art Valencià*. València, vol. III, 1987, pp. 306-308. Ara bé, a finals del segle XV i al tombant del XVI, la feina dels il·luminadors, dedicats sobretot al treball d'ornamentació dels còdexs, es veurà minorada. Els pintors seran els encarregats d'il·luminar les miniatures dels llibres. A tall d'exemple, a l'any 1479 es certifiquen els pagaments d'un missal per al Bisbe. Joan Marí i Joan Seseres, dos il·luminadors, cobren per «lo daurar que feu del dit missal e or que y posa» i per il·luminar «quatorze querns» i «buyt quinterns», mentre que a Perot Juhan, pintor, se li paga per la miniatura de la «Sede Majestatis». Arxiu de la Catedral de València (d'ara en avant ACV), Llibres d'Obres, n° 1483, fols. 23r-24v.

Fig. 1.- CRESPI, Domènec: *Llibre del Consolat de Mar*. AMV, València, fol. 15r.

del *cap i casal*. D'una banda, el fet de posseir diverses propietats coadjuva amb la varietat, qualitat i quantitat d'encàrrecs per deduir l'òptima situació financera de Domènec. D'altra, fou l'assentador de les bases de la miniatura gòtica valenciana, i el creador del primer obrador d'il·luminació, d'on suposem la formació de Domingo Adzuara, el gendre, i de Leonard Crespí, el fill. A més, més enllà de l'exercici de la seua professió i de la compra i venda de cases i terrenys, la documentació evidencia que va tenir una vida pública com a ciutadà quan resulta elegit conseller per la parròquia de santa Maria l'any 1406 i continua essent-ho el 1407.²

Els Crespí no van tenir, però, el monopoli de la producció librària, ni miniatúristica valenciana. Altres artífexs ressonen en la documentació dels segles XIV i XV, com Joan Sanxes, Domingo Sala, Pere Domínguez o Pere Soler, destacables per la importància dels clients que els sollicitaven. Nogensmenys, el nombre de documents

adients és més reduït si el parangonem amb els de la nissaga dels Crespí.

No és tasca fàcil reconstruir enterament el discurs biogràfic i artístic de cap artífex librari. Intuïm la preponderància de Domènec Crespí d'acord amb el pes de la documentació recercada, la qual sobresurt respecte a la de tots els mestres il·luminadors del gòtic valencià. Aquest és un cas excepcional, i, encara així, avui la historiografia planteja la duplicació de la seua personalitat.³ En definitiva, si sorgeixen traves en la reconstrucció biogràfica de la personalitat de Domènec Crespí, també en sorgiran en la resta d'artífexs del món librari.

Durant trenta-set anys (1422-1459) està documentada l'activitat de Leonard Crespí. Si la col·locem amb la d'altres il·luminadors valencians, la documentació sobre Leonard és profusa, però, no deixen de ser només trenta-set anys. Fill del reconegut Domènec Crespí, Leonard es consolidaria com un dels il·luminadors predilectes de la ciutat de València. Tanmateix, el present estudi pretén fer ressò de la seua vessant com un artista-artesà polifacètic, és a dir, un artista-artesà que va destacar en diversos oficis. Malgrat practicar altres oficis, ha de quedar clar que Leonard Crespí se'n va especialitzar en un: fou principalment un il·luminador, ja que l'herència social i intel·lectual del pare propiciaria llur formació. Per què va voler acceptar l'exercici de diversos camps professionals i quines habilitats o destreses tenia per desenvolupar-los són algunes de les preguntes que les fonts poden dilucidar.

S'ha escrit ben poc sobre la il·luminació valenciana des d'un punt de vista històric i social,

² Arxiu Municipal de València (d'ara en avant AMV), A-23, fol. 17 i 147v.

³ En la carta de població d'Altura de l'any 1372 apareixen com a veïns i síndics d'aqueixa vila Garcia d'Alentorn i Domènec Crespí. Arxiu del Regne de València (d'ara en avant ARV), Reial Justícia, n° 805, fol. 321-323v. Seixanta-cinc anys després, en 1437, Domènec Crespí i el seu fill Galceran firmen una àpoca per la devolució de l'empeny del *Llibre d'Hores d'Alfons V el Magnànim*. ARV, Mestre Racional, n° 45, fol. 687. Amb aquests seixanta-cinc anys de distanciament entre una dada i altra, difícilment es pot justificar que el síndic d'Altura Domènec Crespí fos la mateixa persona la qual va certificar la devolució de l'empeny. A més i damunt, per a ser síndic calia tenir una edat avançada. La duplicació de la seua personalitat és la solució. Raonaments d'aquest tipus se n'han fet molts, ja que en la València medieval era quelcom comú donar el nom del pare al fill. No obstant, seguint el plantejament, la línia que separa Domènec Crespí pare i Domènec Crespí fill és complicada de traçar perquè s'esmenten idènticament als documents, pel fet que exercien la mateixa especialitat professional.

igual que s'ha fet de Lleonard Crespí. D'ençà de la dècada dels anys vint del segle XX fins a la dels setanta, certs autors consultaren els arxius i publicaren notícies puntuals o les relacionaren elaborant un article de revista. Aquests van ser: el canonge José Sanchis Sivera, José María Pérez Martín, Francisco Almarche Vázquez, Antoni Rubió Lluch i Luís Cerveró Gomis. Ofereixen una informació cabdal al mateix temps que insuficient per fer un estudi complet de la miniatura valenciana. El contrast de fonts a què podem remetre'ns es basa en els estudis de dos especialistes en la matèria: Amparo Villalba Dávalos i Nuria Ramón Marqués.⁴ Cal accentuar la feina que van realitzar, ja que ambdues retrobaren nous documents, i, agruparen i qüestionaren els ja publicats. Altrament, el Treball de Fi de Grau⁵ publicat per l'autor del present article, va estrebar els fonaments de l'estudi sobre l'il·luminador Lleonard Crespí amb arguments històrics, socials i artístics. En aquest sentit, l'enfocament que es dona en aquest article només té un precedent directe amb el darrer Treball de Fi de Grau esmentat. Així, la tesi aquí proposada fou plantejada amb anterioritat, és a dir, es va ressaltar el fet que un il·luminador –anomenat així en tots els documents referencials– exercira altres oficis aliens a la il·luminació. Però, i en açò rau la importància de l'estudi, no es va dedicar especial atenció a la vessant polifacètica d'en Lleonard Crespí.

EXERCICIS PROFESSIONALS AL MÓN LIBRARI

Els artífexs del món librari rebien un estipendi en concret per cada encàrrec acomplert d'acord amb els desitjos del client. Un llibre es podia comprar tot enllestit, però, la major part de la documentació és més específica: als artistes se'ls pagava perquè dauraven folis, escrivien o copiaven textos, enquadernaven compendis, decoraven amb inicials de diferents tipus, representaven *istòries*, venien determinats materials o perquè il·luminaven –donaven llum, acolorien– els mateixos llibres. D'aquesta manera, hi havia una especificitat dintre la branca professional librària: l'artífex era pèrit en una d'aquestes feines; podia dedicar-se exclusivament a il·luminar, escriure, copiar, o enquadernar. Al mateix temps, i contradient aquesta especificitat laboral, podia exercir diferents activitats en un mateix encàrrec, sempre que no s'interposara la feina adient a l'escriptura i còpia de textos amb altra de decoració i acabat del llibre. És a dir, un *scriptor* no estava involucrat en la pràctica d'il·luminació o d'enquadernació.⁶

Per tant, la pràctica de l'ofici exigeix per natura cert caràcter polifacètic a l'artista-artesà del món del llibre. Per exemple, Lleonard Crespí, il·luminador per antonomàsia, arribà a enquadernar les *Successions del Regne de Nàpols*, a banda, és clar, d'il·luminar els dos primers folis [fig. 2]. A diferència d'altres il·luminadors, com Domènec Adzuara, que combinen més a sovint

- 4 Villalba Dávalos va configurar el primer estudi complet de la miniatura valenciana exposant en la darrera part de la publicació el conjunt de documents que va cercar. VILLALBA DÁVALOS, A.: *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*. València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1964. Quant a la doctora Nuria Ramón cal destacar llur tesi dividida en dos volums, el segon dels quals està compost per un recopilatori de la documentació contrastada. RAMÓN MARQUÉS, N.: *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V el Magnánimo (1290-1458)*. Tesi doctoral, València, Universitat de València, 2005, vol. II. També cal fer menció d'una publicació posterior amb el mateix títol, on la darrera part la conformen els breus resums de cadascun dels documents que exposa. RAMÓN MARQUÉS, N.: *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V el Magnánimo (1290-1458)*. València, Generalitat Valenciana, 2007.
- 5 GRANELL SALES, F.: *L'il·luminador Lleonard Crespí a la societat valenciana del segle XV*. Treball de fi de Grau, València, Universitat de València, 2015.
- 6 A tall d'exemple, a l'any 1424 la reina Maria de Castella, esposa d'Alfons V el Magnànim, encomana les *Epístoles de Sèneca*, l'escriptura de les quals s'encarrega a Innocent Cubells a canvi de 329 sous, l'enquadernació a Gabriel de Nàguera per 140 sous i 6 diners, i la il·luminació a Lleonard Crespí per 93 sous. ARV, Mestre Racional, n° 45, fol. 338v.

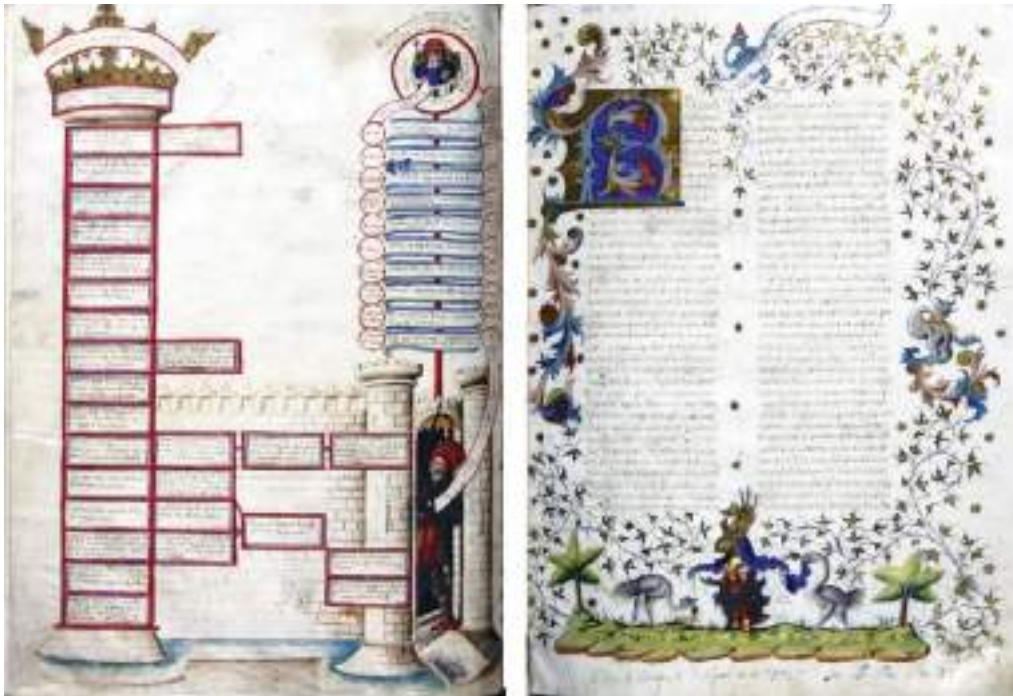

Fig. 2.- CRESPI, Lleonard: *Les successions del Regnalme de Nàpols*. Biblioteca Històrica de la Universitat, ms. 0394, València, foli 8v.

diversos treballs libraris, aquesta és l'única encomanda en què Lleonard du a terme una tasca aliena a la il·luminació. Efectivament, aquesta no és la vessant polifacètica més destacable d'en Lleonard Crespí, però cal deixar palès que llur especialització en el camp de la miniatura no pot donar peu a cap discussió. Fou considerat, sobretot, un il·luminador.

LA MONARQUIA, UN CLIENT HABITUAL

La monarquia, la institució més poderosa de la Corona catalanoaragonesa, optà per la perícia que tenia en qualitat d'il·luminador. El període d'activitat de Lleonard Crespí coincideix amb el regnat d'Alfons V el Magnànim, qui es va servir de les arts per materialitzar visualment les pròpies virtuts, aptituds i qualitats òptimes que gaudia com a rei, com la fervent devoció religio-

sa, o el llinatge al qual pertanyia. La monarquia no contractava directament els artífexs libraris, delegava el signament de les comandes en personatges secundaris, com el batlle Joan Mercader, si bé el rei sí que manifestava predilecció per determinats artistes.⁷ L'afirmació que el rei Alfons V va sentir certa preferència per Lleonard Crespí en les feines relatives a la miniatura és, de bon principi, un tant ambiciosa, i com a tal requereix uns arguments destacats. Lleonard Crespí va atènyer-se als encàrrecs de la monarquia fins un total de deu vegades. D'entre aquests deu encàrrecs, tres en fan compte de l'envergadura i de la primacia de Lleonard envers la resta d'il·luminadors de la València baixmedieval.

Les successions dels Regnalme de Nàpols, adés esmentades [fig. 2], conformen un còdex il·luminat

7 És exemplar el cas de Lluís Dalmau enviat a Flandes l'any 1431. Encara que l'objectiu principal era acompanyar Guillem de Vexell, *bautelisseur i marchand*, per a adquirir tapissos, i, probablement per a contractar teixidors, no descartem que, a més, anara per aprendre la tècnica i l'estil de Jan van Eyck. GARCÍA MARSILLA, J. V.: "Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón", en *Locus Amoenus*, X (2009-2010), p. 47.

només en dos de les seues pàgines. Açò ens fa pensar que fou elaborat per ser exposat com un díptic.⁸ Quelcom lògic si considerem la naturalesa del fet artístic: la imatge d'ambdós fulls consolida i argumenta la transmissió del títol reial. El foli 8v és una representació esquemàtica de les successions dels reis de Sicília. El monarca Roger I, representat en bust amb corona, ceptre i l'esfera del món, encapçala la línia successòria fins a qui seria Alfons I de Sicília, qui amb armadura i espasa entra en una fortalesa –una al·legoria del Regne de Nàpols–, a la vegada que sosté una filactèria amb la inscripció *is enim est meus*, la qual enllaça amb les dinasties de la Corona d'Aragó, el casal de Barcelona i els Trastàmara.

El tron de Nàpols havia quedat vacant des de la mort de Joana II. Així, en 1443 va aconseguir, després d'anys de lluita amb Venècia, Florència, el Papat i els angevins, la conquesta total. Les paraules de la inscripció són esclaridores: *per tant açò [el regne] és meu*. Alfons I mira la gran corona perquè és herència dels seus avantpassats. El rostre imberbe és un rostre d'un rei amb forces per dirigir el Regne i afrontar nous reptes.⁹ Amb tot, el significat últim de la il·lustració és cabdal: demostra i sustenta les aspiracions del propi monarca al tron de l'antic Regne de les Dos Sicílies.

Amb anterioritat a *Les successions dels Reyalme de Nàpols* hi ha encàrrecs documentats, però aquesta és la primera obra conservada que va il·luminar Lleonard Crespí. Una obra on es fa ressò del propi llinatge; va tenir un significat cabdal per al monarca i va elegir manifestament a Lleonard per a tal comesa. En aquest sentit, i enllaçant amb el fil argumental de l'epígraf, res-

senyem el *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim*, una altra obra en què Lleonard és l'escol·lit per il·luminar-la.

A l'any 1437 Domènec Crespí i el seu fill Galceran reconeixen el pagament d'un deute pel que el «*frare Johan, Cardenal de sen Síst, bisbe Euna e confessor del dit senyor Rey*» havia empenyorat un llibre d'hores.¹⁰ Després de la mort del cardenal de sant Sixt –Joan de Casanova–, el batlle general, en nom del rei, reprèn la tasca de terminar el còdex que en un principi havia encomanat el difunt cardenal. Una vegada més, el batlle contracta Lleonard Crespí, qui es compromet a acabar d'il·luminar el salteri-llibre d'hores per mil cent sous,¹¹ encara que el preu final duplicarà exactament aquesta xifra.

El discurs visual de *Les Successions del Reyalme de Nàpols* mostrava el rei en qualitat d'ésser el vertader successor al tron. En les miniatures del *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim* se'l representa com un rei devot i, també, com a *miles christi*.¹² Certament, no en totes. De les tres miniatures historiades a pàgina sencera, trenta-set a mitja pàgina i les dinou inicials figurades, referenciem però, a dues d'aquestes.

La miniatura del foli 78r [fig. 3] a mitja pàgina representa un exèrcit musulmà fugint perquè un altre exèrcit, aquest amb banderes de la Corona i de sant Jordi, l'està atacant. D'entre tots els genets, destaca el cavaller cristià que els dirigeix, el qual ens dona raons suficients per considerar-lo un rei de la Corona: du una corona reial sobre el bacinet, i hi predominen els colors roig i groc en el plomer, la gualdrapa del cavall i la sobrevesta. Quant a la composició, la miniatura del foli 78r recorda la taula

8 SERRA DESFILIS, A.: “Descendentia Regum Siciliae” en ZARAGOZÀ CATALÁN, Arturo (com.) et al.: *Una arquitectura gòtica mediterrània*. València, Generalitat Valenciana, 2003, p. 186.

9 RAMÓN MARQUÉS, *op. cit.*, 2007, p. 93.

10 ARV, Mestre Racional, n° 45, fol. 687.

11 ARV, Batllia, Llibre 45, fol. 798v.

12 Francesca Español en un estudi notori del còdex analitza, entre altres aspectes, aquestes dos facetes d'Alfons V en el salteri que va il·luminar Lleonard Crespí quan quedà desempenyorat. ESPAÑOL, F.: “El Salterio y Libro de Horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova”, en *Locus Amoenus*, VI (2002-2003), pp. 91-114.

Fig. 3.- CRESPI, Lleonard: *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim*. British Library, ms. 28962, Londres, fol. 78r.

Fig. 4.- CRESPI, Lleonard: *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim*. British Library, ms. 28962, Londres, fol. 14v.

d'un retaule elaborat a la ciutat de València. Concretament, la *Batalla del Puig del Retaule del Centenar de la Ploma* (ca. 1400-1405), atribuït a Marçal de Sax, on Jaume I encapçala l'exèrcit cristià encoratjat per l'aparició de sant Jordi. Així mateix, Lleonard emprà el mateix esquema compositiu.¹³ Reconegut com Alfons V, la imatge figura el concepte de *miles christi*. Des de jove el Magnànim freqüentà els afers bèl·lics; son pare Ferran conquerí Antequera contra els musulmans, àdhuc, ja com a rei, vers 1453, tenia en ment un projecte de croada contra el turc.¹⁴ A més, el monarca, com els seus predecessors, confirmà els privilegis del Centenar de la Ploma, i igual que ells, va veure en sant Jordi un arquetip de cavaller medieval.

En un altre ordre de coses, el nombre d'imatges del monarca com a rei devot és molt superior al del *miles christi* en tota l'extensió del *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim*. Durant tota la seua vida, el Magnànim ha adquirit llibres de caràcter devot. Una gran porció d'exemplars eren llibres d'hores.¹⁵ Era, per tant, un monarca pietós que resava les hores i practicava la *devotio moderna* –espiritualitat basada en la necessitat per retornar a les arrels del cristianisme més autèntic. La miniatura del foli 14v [fig. 4] mostra la posició reiterada del cos del rei al llarg del còdex: agenollat i en les mans en senyal d'oració. En una cambra del palau reial, el rei inicia l'oració senyant-se, mentre Joan de Casanova li sosté el llibre devot. Estan

¹³ Observació apercebuda per VILLALBA DÁVALOS, *op. cit.*, p. 113.

¹⁴ ESPAÑOL, *op. cit.*, p. 108

agenollats en pla d'igualtat, fet que evidència la identificació del donant.

El programa visual del còdex va quedar definit per Joan de Casanova, així mateix, fou projectat com a obsequi per al rei, per a satisfer els afers pietosos. I acompliria les expectatives, ja que el qualificà de «*molt bell*».¹⁶

Repetides vegades sollicita la monarquia a Leonard Crespí, però aquestes dos comandes rellevants formulen una concepció pertinent de la transcendència de l'il·luminador. L'envergadura de l'artífex pot suposar-se per la importància d'aquests treballs que li encomanen. Tanmateix, la preferència de la monarquia per Leonard és indiscutible si es revisa la documentació sobre la confecció del *Salteri o Laudatori de Francesc Eiximenis*.

Inicialment, el *Salteri o Laudatori de Francesc Eiximenis* no fou encarregat per a Leonard, qui ja havia il·luminat fins a set llibres per a la monarquia, comptant els ja estudiats. El 30 d'abril de l'any 1443, Pere Bonora firma una època per haver pintat, il·luminat i historiat el *Salteri o Laudatori de Francesc Eiximenis*.¹⁷ Fins aquest punt, res resulta desconcertant, però fets posteriors atrauen l'atenció: amb intenció o no, es perderen els quatre primers fulls del còdex, i, al mes de setembre del mateix any –quatre mesos després de la signa de Bonora en l'època– es registra el pagament a Leonard Crespí pels treballs en el *Salteri o Laudatori de Francesc Eiximenis*.¹⁸ Els documents són aquests, i no es pot dubtar del requeriment de la mà de Leonard en l'obra. D'aquesta manera, el foli ir, on hi és representat Francesc Eiximenis en l'interior d'una inicial,¹⁹ fou il·luminat per ell [fig. 5].

Assabentats de la pèrdua dels fulls, per què no es torna a contractar a l'il·luminador inicial? El batlle haguera pogut recórrer al mateix Bonora, qui en un principi se'l requestà, tanmateix, es decantà per Leonard. Tenint en compte la clamorosa preferència que els encàrrecs monàrquics tenien per Leonard Crespí, suposem que alhora d'haver de contractar un il·luminador per al salteri del franciscà Eiximenis, Leonard estaria ultimant la confecció de l'anterior comanda, el *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim*. Deducció que es fonamenta en la data de l'últim pagament d'aquest salteri-llibre d'hores, el 14 d'abril de 1443,²⁰ atès que hi ha una separació cronològica de tan sols setze dies d'ençà que Bonora signara l'època el 30 d'abril d'aqueix any.

«MILLOR MENESTRAL VOLIEN»

D'entre tots els treballs que acomplí Leonard Crespí en qualitat d'artista-artesa gairebé un terç, sis de dinou, no tenen cap lligam professional amb la confecció de llibres. Llavors, aqueixos sis treballs, que representen un terç de la producció documentada de Leonard Crespí, s'adscriuen a diferents pràctiques professionals, les quals es poden classificar en dos apartats: decoració pictòrica i pintura de taula. En una data tant tardana com el darrer terç del segle XV –ja a l'any 1459 perdem la pista a Leonard– hi va haver una mena d'associacionisme entre mestres que avui dia qualificariem de pintors: junt als *retaulistes* i *cortinaires* hi estaven els il·luminadors, els pintors figuratius i els pintors ornamentals.²¹ Malgrat estar-ne tots associats, és poc usual advertir un il·luminador exercint diverses feines més pròpies dels pintors.²² Encara

15 Amb díhuit i amb vint anys va encarregar dos exemplars. Un a Barcelona l'any 1412, un altre a València l'any 1414. Essent rei a Nàpols faria unes altres dos encomandes: en 1446 i 1454. ESPAÑOL, *op. cit.*, pp. 93-94.

16 ESPAÑOL, *op. cit.*, p. 114.

17 ARV, Mestre Racional, nº 58, fols. 20-21.

18 ARV, Mestre Racional, caixa any 1443.

19 *Vid.* RAMÓN MARQUÉS, *op. cit.*, 2007, pp. 96-98.

20 Igna l'època per haver daurat els cantons dels fulls

21 FALOMIR FAUS, M.: *Arte en Valencia, 1472-1522*. València, Consell Valencià de Cultura, 1996, p. 209.

22 L'enquadernador i il·luminador Pere Crespí és esmentat com a pintor en dos documents, un de l'any 1436, altre del 1438. En el primer, reconeix haver rebut per part de la Batllia certa quantia pecuniària per la confecció d'un mapa d'Itàlia destinat al rei. En el segon, se

Fig. 5.- CRESPI, Lleonard: *Salteri o Laudatori de Francesc Eiximenis*. Biblioteca Històrica de la Universitat, ms. 726, València, fol. 1r.

l'esmenta en la venda d'una vinya situada al terme d'Andilla. MOCHOLÍ ROSELLÓ, A.: *Pintors i altres artífexs de la València medieval*. València, Universitat Politècnica de València, 2012, pp. 180-181. Altrament, Mateu Terrés rep el nomenament de tres ètims professionals diferents segons MOCHOLÍ ROSELLÓ, *op. cit.*, pp. 589-591. A l'any 1366 és esmentat junt a Joan Macià, ambdós pintors, i se'ls sollicita l'estimació d'un retaule i altres treballs efectuats pel pintor Simó Despuig. En 1370 estan registrats diversos pagaments a Mateu Terrés, *escriuà de lletra redona*, pels treballs al llibre major nou dels Privilegis de València. Per últim, les següents mencions l'enuncien com a il·luminador: 1380 es cita a Marieta, muller de Mateu Terrés, il·luminador; 1381, Mateu Terrés, *illuminator librorum*, rep un estipendi per confeccionar un missal destinat a la capella de santa Maria Magdalena de la Seu valenciana; i 1383, Mateu Terrés, il·luminador, i Garcia Sanç del Port, habitant de València, són declarats marmessors del testament de Joan Fernández del Port, habitant de la dita ciutat.

així, la Seu va apostar per un Lleonard Crespí decorador i/o pintor.

La correlació que guardava la Seu de València i l'il·luminador Lleonard requereix especial menció. En pocs mots, Lleonard figurava per a la Catedral la idea d'un artífex apte per a diferents tipus d'encàrrecs. Desconcerta el fet que un únic treball comandat per la Seu és de caràcter librari: la il·luminació de les lletres d'un *Oficier*. La resta de comandes afecten a serveis pictòrics. Li paguen per restaurar l'àngel d'argent que porta el reliquiari de l'espina de Crist, per pintar una imatge de la Verge amb el nen al braç i altra en un encerat amb idèntica iconografia però afegint-s'hi un sant Pere als peus, i pels treballs en la sepultura del canonge Francesc Robira. Aquests fet addueixen una relació notòria, ja que mai abans cap institució havia designat a Lleonard Crespí una feina aliena a la professió d'il·luminador. A més a més, tenim notícia de l'emplaçament d'una vivenda seua enfront de l'escola de cant de la Catedral segons el mateix document en què se'l remunera per pintar un encerat,²³ cosa que propiciaria la relació amb la Seu.

D'altra banda, no tota la relació client-artífex va ser òptima. A l'any 1437 el Capítol de la Catedral prefereix substituir a Lleonard Crespí en el treball de pintar la post de la porta de l'Almoïna. El document cita expressament que finalment fou deliberat que «*millor menestral volien*» i que Lleonard «*no ha volgut tornar lo senyal, tres lliures*».²⁴ En aquest punt, ens plantejem la destresa que tenia com a pintor –en el sentit més general del terme–, atés que un any abans quan va pintar el retaule del Portal del Torrent, que estava «*molt desfavorit e despullat*»,²⁵ rep l'ajuda de dos pintors: Antoni Campos i Domingo Ferrer.

SÍNTESE DE LA CONCEPCIÓ PROFESSIONAL

El concepte professional del pintor en la València baixmedieval dista de l'actual, fins i tot en la divisió de les tasques que havia d'exercir, cosa que explica la miscibilitat d'un il·luminador en el camp dels *retaulistes* o en la feina de restauració d'imatges. Encara així, és poc habitual advertir-ne, per això, les comandes de la Seu a Lleonard foren capdavanteres en aquest sentit. Amb tot plegat, concebem l'opinió que Lleonard Crespí fou un artífex polifacètic: per una banda, un il·luminador preat, per l'altra, un pintor i decorador. No obstant això, la consideració que rebé en un i altre camp és diferent.

Il·luminà el *Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim*, un còdex pensat com a obsequi per al rei per part del cardenal Joan de Casanova i, per tant, amb el programa visual ideat per aquest. Els dos mil dos-cents sous van ser la xifra final que cobrà Lleonard; xifra, al mateix temps, de poc parangó amb els estipendis que rebien els il·luminadors d'aleshores. Només hem detectat dos dades d'altres il·luminadors que s'aproximen a aqueixa quantia: les noranta-cinc lliures que rep Domènec Crespí pels treballs d'il·luminar dos manuscrits –*Furs Nous e Vells* i *Les Costums de Mar*–,²⁶ i les huitanta-cinc lliures i mitja que cobra Domingo Adzuara per la venda d'un breuari il·luminat a Joan de Prades.²⁷

El monarca Alfons V promociona determinades visions de llur personalitat en les miniatures dels llibres, tant en el salteri-llibre d'hores, com en *Les Successions del Regne de Nàpols*. Sempre opta per la mà de Lleonard, excepte en un encàrrec, el qual té justificació: Pere Bonora, l'artífex primerament contractat, és substituït pel preferit del rei. Ara bé, gaudint d'aquesta vàlua per part de la institució monàrquica accepta també comandes alienes a la il·luminació, atés

²³ ACV, Llibres d'Obra, n° 1479, fol. 90.

²⁴ ACV, Almoïna, n° 5655, fol. 28v.

²⁵ AMV, Murs i Valls, d3-38, fol. 94.

²⁶ AMV, Claveria Comuna, J-37, fol. 8.

²⁷ ARV, Protocol Vicent Zaera, n° 2428, fol. 60v-61.

que aquests treballs suposaven un suplement a les remuneracions en qualitat de miniaturista. La relació amb la Seu era evident. Confiaven en ell perquè pintara i restaurara imatges, però, alhora, el relegaren en el treball de pintar la post de la porta de l'Almoina perquè buscaven un mestre millor. Certament, el Consell Municipal també requerí el vessant polifacètic d'en Leonard Crespí. Tenint omnipresent les tasques d'il·luminar que va realitzar per ordre del Consell, destaquem una època en concret, en la qual és citat com a pintor: a l'any 1449 cobra vint lliures per reparar i pintar les parets d'una de les sales de la Casa de la Ciutat.²⁸

Comptat i debatut, tenim en compte que Leonard Crespí fou principalment un il·luminador per a les institucions valencianes que el requestaren; però, cal ser precisos i estudiar la naturalesa de cada treball encomanat, atès que no podem obviar que, paral·lelament a les èpoques en què l'esmenten com a il·luminador, n'existeixen d'altres que el citen i el contracten en feines ambivalents pròpies dels pintors.

BIBLIOGRAFIA

- ALEIXANDRE TENA, F.: "La il·lustració del llibre valencià en el Renaixement" en AGUILERA CERNI, Vicent (dir.): *Història de l'Art Valencià*. València, vol. III, 1987, pp. 303-325.
- ESPAÑOL, F.: "El Salterio y Libro de Horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova", en *Locus Amoenus*, VI (2002-2003), pp. 91-114.
- GARCÍA MARSILLA, J. V.: "Alfonso el Magnánimo y Jan van Eyck. Pintura y tapices flamencos en la corte del rey de Aragón", en *Locus Amoenus*, X (2009-2010), pp. 39-62.
- GRANELL SALES, F.: *L'il·luminador Leonard Crespí a la societat valenciana del segle XV*. Treball de fi de Grau, València, Universitat de València, 2015.
- MOCHOLÍ ROSELLÓ, A.: *Pintors i altres artífexs de la València medieval*. València, Universitat Politècnica de València, 2012.
- RAMÓN MARQUÉS, N.: *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V el Magnánimo (1290-1458)*. Tesi doctoral, València, Universitat de València, 2005, vol. II.
- RAMÓN MARQUÉS, N.: *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V el Magnánimo (1290-1458)*. València, Generalitat Valenciana, 2007.
- SERRA DESFILIS, A.: "Descendentia Regum Siciliae" en ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (com.) et al.: *Una arquitectura gótica mediterrània*. València, Generalitat Valenciana, 2003, pp. 185-188.
- VILLALBA DÁVALOS, A.: *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*. Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo, 1964.

²⁸ AMV, Manual de Consells, A-34, fol. 243.